

KAĶENIEKU PAVĀRU PILSKALNS

Juris Urtāns

urtans@lka.edu.lv

Atslēgas vārdi: *Pavāru pilskalns, folkloras ziņas, kultūrlānis, Kaķenieku senkapi pilskalna tuvumā*

Divdesmitā gadsimta 30. gados ir pierakstīti trīs folkloras teksti par Āžu kalnu Bērzes upes krastā pie Kaķenieku Pavāru mājām. Šajos tekstos parādās Latvijas pilskalnu folklorai raksturīgi motīvi: nogrimusi pils, pazemes iedzīvotāji u.c. Uz vietas pārbaudot, konstatēts, ka vienam Āžu kalna galam ir pilskalna pazīmes: izlīdzināts plakums, stāvinātas nogāzes un kultūrlānis. Daļa no pilskalna norakta grantī. Arheoloģiskajos pārbaudes izrakumos Pavāru pilskalna pakājē atklājas 0,50–0,60 m biezs kultūrlānis, tomēr datējami atradumi netika iegūti. Pavāru pilskalna tuvumā pie Kaķenieku mājām zināmi dzelzs laikmeta senkapi, tomēr to vieta mūsdienās nav lokalizēta. Pavāru pilskalns, lai arī jūtami mainītā veidolā, pēckara laikā Zemgalē ir vienīgais jaunatklātais pilskalns.

Realizējot Latvijas Zinātnes padomes finansēto projektu "Latvijas pilskalnu teikas", tika vākta un apkopota vēstītājfolkloras par Latvijas pilskalniem. Šajā vākumā konstatas vairākas tādas teikas, kas vēstīja par it kā pilskalniem, kas ne mūsdienu Latvijas arheoloģijai, ne kultūras mantojuma aizsardzībai nebija zināmi. Tāda ar raksturīgu pilskalnu folkloru¹ saistīta vieta — Annenieku Āža kalns pie Pavāru mājām, kas kā pilskalns nebija zināma, — parādījās vismaz divās 1937. g. pierakstītās teikās.

Teika par Āža kalnu

Bikstu pagastā Pavāru māju laukos atrodas stāvs kalns kā āža mugura, tāpēc arī šo kalnu nosauc par Āža kalnu. Gar stāvo Āža kalnu tek Bērzes upe. Šinī kalnā ir bijuse mūsu sentēvu pils. Vēl tagad var redzēt vienā pusē aizveltu lielu akmini un akminim vienos sānos ir izkalts atslēgas caurums. Pilijs ir bijis vārds un, ja kāds cilvēks to vārdu uzminētu, tad durvis attaisies vaļā un tad

tas cilvēks varēs ieiet un redzēt visus šos rotājumus un vēl citu visu. Tad tas kļūs laimīgs visā savā dzīvē un arī, mironis būdams, būs laimīgs.

Latviešu folkloras krātuve 1596, 3110. Teic. Līna Šķimelis, 67 g.v., Tukuma Zebrenes Zāģeros; pier. Arvids Retigs, Tukuma Bikstu 6 — kl. pamatskolas 5. klases skolnieks, 1937. g.

Āžu kalns

Senos laikos tagadējā Āžu kalnā stāvējusi ļoti grezna pils, kurā dzīvojušas ļoti skaistas daiļavas un arī prinči. Tad pils ir stāvējusi Annenieku daļā, bet tagad tā atrodas Bikstu pagastā. Tā ir bijusi riktīga gaismas pils, bet tagad tā ir nogrimusi, jo, kad uznākuši lieli plūdi un pils appludināta, tad tā ir atradusies uz viena ļoti liela muklāja, kurai nav bijis satura un drīz arī tā ir nogrimusi. Ja kāds viņas vārdu atminētu, tad tā tūlīt uzceltos, bet diemžēl vēl neviens viņas vārdu nav atminējis, jo tā ir nogrimusi, kamēr vēl viņa

nav savu vārdu dabūjusi. Tagad no tiem lielajiem plūdiem ir palicis ļoti liels kalns, kuru nu sauc par Āžu kalnu. Ūdens to kalnu ir atskalojis Bikstenu pusē un gar otru pusi nu iet vecupe. Un nu daudz pūrvietas zemes pieder Pavāriem. Pavāri ir kādas mājas, kas atrodas necik tālu no kalna, vairāk uz ziemeļiem. Un par Āža kalnu viņš ir iesaukts tādēļ, ka tur bijuši ļoti lielā daudzumā āži. Āžu kalnā ir arī slepenas alas, kurām priekšā ir aizvēlti lieli akmeņi. Šīs alas gājējus neved tieši uz pils vārtiem, kur prinči un princeses. Ja kāds tur grib nokļūt, tad lai tas pamēģina.

Latviešu folkloras krātuve 1596, 3577. Pier.: Herta Šperliņš, Tukuma Bīkstu 6 — kl. pamatskolas 5. klases skolniece, 1937. g.

Āžu kalns minēts vēl kādā Anneniekos 1936. gadā pierakstītā isā teikā.

Āžu kalns

Netālu no Zebras ezera atrodas kāds Āža kalns. To savienojot apakšzemes eja ar Zebras ezeru. Kādreiz kalnā kādā alā ielaista pīle un tā izpeldējusi ārā Zebras ezerā.

Latviešu folkloras krātuve 1575, 2619. Teic. Krišjānis Lieldidžus, 85 g.v., Annenieku pag.; pier. L. Vītote, Dobeles pilsētas ģimnāzijas 4.klases skolniece, 1936.g.

Šajā teikā Āžu kalns sasaistīts ar Zebras ezeru, tomēr ticami, ka arī šis teksts ir par Pavāru Āžu kalnu, jo pie Zebras ezera kāds cits Āžu kalns nav zināms.

Āža kalna teikās, kuras savā laikā uzklusājuši un pierakstījuši vietējie skolēni, ir tādi elementi, kas raksturīgi tieši Latvijas pilskalnu teikām (kādreiz kalnā bijusi pils, pils nogrimusi, pils pazemes apdzīvotāji, pils vārda uzminēšana un iespējamā pils pacelšanās, akmeņi, kas sedz ieeju nogrimušajā pilī, u. c.), kas vedināja vietu pārbaudīt. Tas tika izdarīts 2009. g. 28. un 29. novembrī, konstatējot, ka Āža kalna dienvidu galam ir pilskalna pazīmes.² Iespējamam pilskalnam pēc tuvākās vecsaimniecības dots Pavāru pilskalna vārds.

Pavāru Āža kalnu kā iespējamo svētvietu jau 1995. g. bija atradis, apmeklējis un ap-

rakstījis ezoteriski noskaņotais novadpētnieks Ivars Viks, kurš par Pavāriem un Āža kalnu rakstīja: *Tikai kādu puskilometru no "Pavāriem", tai pat Bērzes kreisajā krastā, atrodas interesants, nostāstiem apvīts garš, šaurs paugurs — Āža kalns. Tas orientēts ZR-DA virzienā. Āža kalna garums — apmēram 0,6 km, augstums — līdz 15 m, platums augšdaļā — 3–10 m. Tā DA daļa augstāka. Kalna dienvidu kraujā aug divi vareni ozoli — 6,4 un 4,3 m apkārtmērā, kā arī savdabīga neparasti tuvu augošu septiņu ozolu grupa.*

Nostāsti par kalnu — par caurumu kalna galā, kur, ja ielaižot pili, tā izpeldot Bērzes, par apslēptām bagātībām, apakšzemes kambariem u.c. — visai līdzīgi tām teikām, kas stāsta par tādiem svētkalniem, kuri pārvērti pilskalnos.

Protams, ziņas par apslēptajām bagātībām urdījušas aktīvākos "novadpētniekus". Jau minētajā DA galā redzamais iedobums šķiet šo "pētnieku" darbs. Te arī atrodas liels akmeņi, kas, domājams, bijis senās svētnīcas centrālā daļa. Tā izmēri — 2,5 × 2,0 × 1,2 m. Teikas par šādiem akmeņiem vēsta, ka zem tiem apslēpta naudas lāde — zviedru karakase. Šeit tā meklēta vairākas reizes, jo akmeņi noslīdējuši no sākuma stāvokļa apmēram divus metrus zemāk.³

I. Viks pamatoti uzskatīja, ka ar Āža kalnu saistītā folklorā ir raksturīga pilskalniem, tomēr visur mēģinot saskatīt tikai senās svētvietas, viņš arī visu palielo Āža kalnu uzskatīja par tādu svētvietu, kas gan, viņaprāt, tikusi izveidota pilskalnā. Āža kalns, mazpamatoti uzskatot to par senču svētnīcu, jau jaunākos laikos ir pieminēts vēl vairākās publikācijās.⁴

Iztaujājot vietējos iedzīvotājus, tika gūts apstiprinājums, ka par Āža kalnu sauc garu kalnu kaupri Bērzes upes kreisajā krastā Kaķenieku ciema tiešā tuvumā uz ziemeļaustrumiem no pēdējā. Kaupres dienvidu pusē ir Bērzes upes leja, bet ziemeļu pusē — plaša leja — kādreizējais purvājs, pēc teikām —

Bērzes kādreizējā gultne, kas tiešām tā varētu būt bijis, un Āža kalna malu grants norakumi, kas tagad appludināti ar dīķiem. Šis ielejas ziemeļrietumu pusē pie lielceļa, kas no Kaķeniekiem ved uz Imantām, ir Pavāru mājas un plašs, tagad pamests un pussabrucis padomju laika fermu komplekss. Āža kalnu Kaķenieku ļaudis izmanto kā pastaigu un atpūtas vietu.

Āža kalns ir apaudzis ar lapu kokiem, pašā dienvidaustrumu galā tas ir nodalīts, apmēram ziemeļrietumu–dienvidaustrumu virzienā orientēts, lapu kokiem apaudzis neapšaubāmi mākslīgi pārveidots kalna paaugstinājums — iespējama pilskalna paliekas (1.–2. att.), kas virs kaupres līmeņa izceļas par 4–5 m, bet pret Bērzes upi, kuras ieleja ir kalna dienvidu un rietumu pusē — par vairāk nekā 10 m. Nogāze pret Bērzi ir dabiski stāva, apaugusi veciem lapu kokiem. Pilskalna austrumu, vairāk dienvidaustrumu puse ir norakta ar grantsbedri, kas tagad uzpludināta un pārvērsta par dīķi. Šķiet, ka kalna stāvā austrumu nogāze virzienā uz ziemeļiem varētu būt saglabājusies neskarta. Te aug paliels ap 100 gadu vecs ozols, kam te vajadzēja būt jau pirms karjeru ierīkošanas. Kalna austrumu pakājē ir jaunākos laikos veidots dambis, caur kuru dīķu ūdeņi pa caurteku nonāk Bērzes upē. Kalna palikšņa izteiktākās daļas garums ap 30–40 m, platums platākajā vietā nepilni desmit metri (3. att.).

Vietai ir pilskalna pazīmes, tomēr iespējama pilskalns par apmēram pusi ir norakts, tāpēc tikai pēc ārējām pazīmēm pilskalns te nav drošāk nosakāms. Tā ziemeļrietumu ziemeļu gals ir nostāvināts; visā nostāvinājumā un kalna augšmalā ir melnas krāsas intensīvs kultūrslānis, kurā daudz šķeltu un degušu akmeņu, tomēr nevienu keramikas lausku arī pēc rūpīgas meklēšanas zemes virskārtā neizdevās atrast. Nogāzes augšmalā tūlīt zem virskārtas bija atsegušies lielu degušu koku (baļķu?) paliekas. Kultūrslānis ir arī nogāzē pret Bērzes upi; domājams, ka te tas laika gaitā lietus ūdeņu noskalots no kalna virspu-

ses. Kultūrslāņa nav kalna noraktajā austrumu nogāzē un plakuma dienvidu daļā, kas norakuma dēļ sašaurinās līdz pāris metru platumam. Pret Bērzi vērstā kalna dienvidrietumu nogāzes vidusdaļā, ap 4 m zem plakuma līmeņa, ir liels divās daļās saspridzināts akmens (4. att.), kam vidusdaļā ir urbuma kanāls. Vēl kāda liela šī paša akmens daļa novēlusies lejā pie Bērzes upes. Zem akmens jaušama aizmilzuša, domājams, mantraču rakuma bedre. Akmens ar atslēgas caurumu kā raksturīgs nogrimušās pils atribūts ir minēts divās Āža kalna teikās.

Pavāru pilskalns, kas ir Āžu kalna daļa, 2010. g. aprīlī tika instrumentāli uzņēmēts (3. att.). Lai tālāk skaidrotu vietas nozīmi, saskaņojot ar zemes īpašnieci, tika saņemta Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas arheoloģisko pētījumu atļauja pārbaudes izrakumiem jaunatklātajā Pavāru pilskalnā. Pilskalna malas nostāvinājuma ziemeļu pakājē 2010. g. 8. jūlijā kopā ar arheologu Ritvaru Ritumu tika veikts pārbaudes rakums 2 × 1 m lielā platībā (3. att.). Noskaidrojās, ka zeme te ir jaukta, pelēcīga, tā līdz 0,50–0,60 m dziļumam viendabīga (5. att.). Šajā kārtā sastopami atsevišķi stiprā ugunī deguši, saplaisājuši, zvirkzdaini akmeņi un atsevišķas sīkas ogļītes. Tika atrasti divi tuvāk nenosakāmi kaulu fragmenti un lielāks, dedzis māla apmetuma gabals ar kaķētu baļķu sadures vietas nospiedumu, kas apliecina kādu guļbūvi. Iespējams, ka kādas būves pārņojošās paliekas jau iepriekš tika konstatētas kalna nogāzē, kas vērstā pret pārbaudes rakuma vietu. Dziļāk zem jauktās zemes kārtas iezīmējās māla slānis, kura virspuse ap 0,05 m biezumā bija degusi stiprā ugunī (5. att.). Šķiet, ka māla slānis te iezīmēja pilskalna malas nostāvinājuma mākslīgo izveidojumu.

Pārbaudes rakuma rezultātā datējoši un pilskalnu noteikti apliecināši atradumi netika iegūti, tomēr neapšaubāmi ir arī tas, ka par Pavāru pilskalnu nosauktajā vietā kādreiz ir notikusi aktīva cilvēku darbība. Varētu

1. att. Pavāru pilskalns skatā no ZA pāri uzpludinātajiem dīķiem

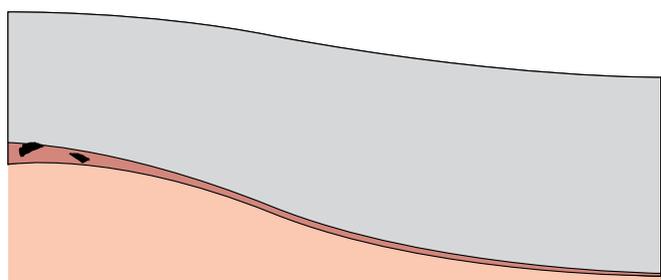

2. att. Pavāru pilskalna malas nostāvinājums

4. att. Saspridzinātais teiku akmens Pavāru pilskalņa dienvidrietumu nogāzē

Pavāru pilskalns

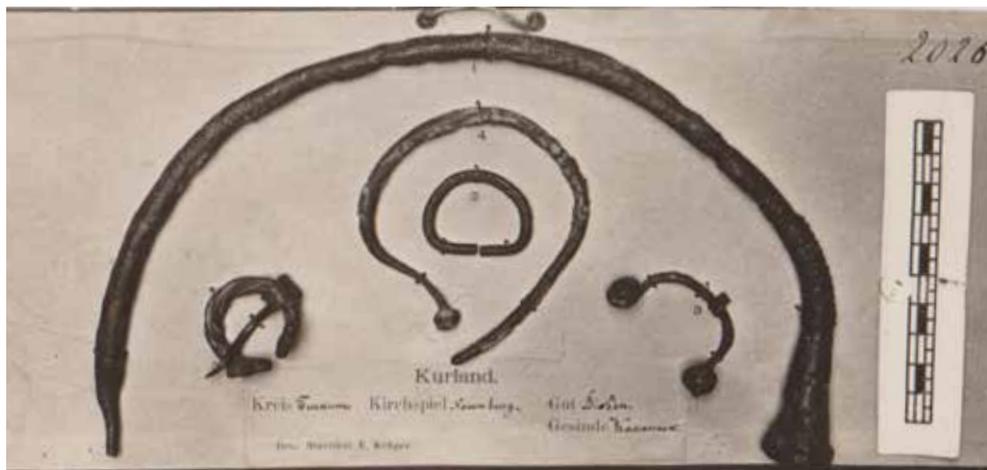

- Melni pelēka zeme
- Apdedzis māls
- Māla pamatzeme

0m 0,5m 1m

08.07.2010.

5. att. Izrakumu laukuma profils

6. att. Senlietas no Bikstu Kaķeniekiem

pilskalna tradīciju, bet bez noteikti fiksējamiem mākslīgiem un pilskalnam raksturīgiem pārveidojumiem: Ezerlūķu pilskalns,⁵ Smiltneku pilskalns,⁶ Cibēnu Cepures kalns,⁷ Ogāņu pilskalns⁸ un pēckara gados noraktais Šķietnieku pilskalns.⁹ Iespējams, ka te parādās kāda lokāla apvidus savdabība pilskalnu izveidojumā un lietojumā. Tuvākais neapšaubāmais pilskalns ar noteiktiem mākslīgiem pārveidojumiem, intensīvu, atradumiem bagātu kultūrlāni ir Īles Spārnu kalns,¹⁰ kas taisnā līnijā atrodas 13 km uz dienvidiem no Pavāru pilskalna.

Iespējams, kādas norādes Pavāru pilskalna datējuma un kultūrpiederības skaidrojumam var dot liecība, ka pie Bikstu Kaķenieku mājām ir bijuši senkapi, kuros atrasts uz agro dzelzs laikmetu attiecināms bronzas kaklariņķis ar tauru galiem.¹¹ Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrā glabājas neliela fotogrāfija (6. att.)¹² no kādreizējā Latvijas Universitātes Mākslas kabineta, kura, spriežot pēc fotogrāfijas veida, varētu būt izgatavota 20 .gs. sākumā. Fotogrāfijā attēlota planšete ar tai piestiprinātiem arheoloģiskiem priekšmetiem, trijiem planšetes apzīmējumiem un parakstu vācu valodā drukātā un rokraksta

veidā: *Kurland. Kreis Tuckum Kirchspiel Neuenburg Gut Bixten Gesinde Kakeneek. Bes. Staatsrat E. Krüger* (Kurzeme. Tukuma apriņķis Jaunpils draudze Bikstu muiža Kaķenieku mājas. Īp.[ašnieks] valsts padomnieks E. Krīgers). Paraksts un sakritība ar vēlākās publikācijās minēto un attēloto kaklariņķi ļauj uzskatīt, ka šīs senlietas ceļas no Kaķenieku māju apkārtnes. Atcerēsimies, ka mūsdienu plašākas apdzīvotās vietas — ciema — nosaukums “Kaķenieki” ceļas no kādreizējo māju vārda. Fotogrāfijā attēlotajā planšetē ir vēl trīs pakavsaktas un, iespējams, maza aproce (?). Saktas pēc to veidojuma attiecas uz vēlo dzelzs laikmetu. Konkrētāka senkapu vieta Kaķeniekos nav zināma, nav pat nekādas norādes par tādas esamību. Pēckara gados Kaķenieku māju apkaime ir ļoti lielā mērā pārveidota. Šķiet, ka abas šīs vietas — Kaķenieku senkapi un Pavāru pilskalns — atradušās netālu viena no otras.

Pavāru pilskalns, lai arī jūtami mainītā veidolā, ir vienīgais pēckara laikā Zemgalē jaunatklātais pilskalns,¹³ kas uzskatāmi parāda, ka arī tādās it kā ļoti labi arheoloģiski zināmās teritorijās ir iespējami iepriekš nezināmu pilskalnu jaunatklājumi.

Avoti un piezīmes

- ¹ R. Rītums, I. Tāle, J. Urtāns, I. Vītola. Teikas par Latvijas pilskalniem. *Latvijas Universitātes Raksti*. 695. sējums. *Zemes un vides zinātnes. Pilskalni Latvijas ainavā*. Latvijas Universitāte, 2006. 7.–26. lpp.
- ² J. Urtāna 29.11.–01.12.2009. g. ziņojums. Glabājas Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrā (turpmāk atsaucēs VKPAI PDC). Fiksācijas attēli: Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas 2009. g. disks CD-0410: Nr. 53: 01-26.
- ³ I. Viks. Pavāri, kuri nav Pavāri. *Zemgale* [Dobelē]. 1995. g. 28. janvārī.
- ⁴ *Dobeles rajons*. Dobeles rajona padome, 2007; J. A. Plaudis, E. Ozola. *Sakrālā Latvija*. Rīga: Jumava, 2012. 56. lpp. u. c.
- ⁵ A. Bielenstein. Die altlettische Burgberge Kurlands. *Magazin der Lettische-literärische Gesellschaft*. Bd. 14. St. 2. Mitau, 1869. S. 41; E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. Rīga: Pieminekļu valde, 1926. 41. lpp.
- ⁶ A. Bielenstein. Die altlettische Burgberge Kurlands. *Magazin der Lettische-literärische Gesellschaft*. Bd.14. St.2. Mitau, 1869. S.42; E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. Rīga: Pieminekļu valde, 1926. 41.lpp.; J. Urtāns. Smiltnieku pilskalns. *Labietis*. 2006.g. 111.burtnīca. 4240.–4246.lpp.
- ⁷ A. Bielenstein. Die altlettische Burgberge Kurlands. *Magazin der Lettische-literärische Gesellschaft*. Bd. 14. St. 2. Mitau, 1869. S. 43–46; E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. 41. lpp.; J. Urtāns. Slagūnes Cibēnu senvietas. Aizmirstā meklējumos. *Kultūras krustpunkti. Latvijas Kultūras akadēmijas zinātnisko rakstu krājums*. 4. laidniens. Rīga: Apgāds Mantojums, 2008. 169.–184. lpp.
- ⁸ A. Bielenstein. Die altlettische Burgberge Kurlands. S. 39; E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. 41. lpp.
- ⁹ E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. 41. lpp.; J. Urtāns. Šķietnieku Silavu kalns. Vai tur bija pilskalns? *Labietis*. 2010. g. 120. burtnīca. 4672.–4676. lpp.
- ¹⁰ E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. 23.–24. lpp.
- ¹¹ H. Moora. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 N. Chr.* I Teil: Die Funde. Tartu-Dorpat, 1929. S. 35. (Nr. 11); H. Riekstiņš. Latvijas arheoloģijas kartes. *Latviešu aizvēstures materiāli*. F. Baloža un K. Strauberga redakcijā. I sēj. Rīga, 1930. 7. lpp.; *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga: Zinātne, 1974. 330. lpp.
- ¹² VKPAI PDC. Inv. Nr. 23115.5569-1.1.
- ¹³ J. Urtāns. Dynamics of Hillfort Discovery in Latvia (1940s–1990s). *Acta Baltica* 2005. Kaunas: Aesti, 2005. Pp.171–181.

Par autoru

Dr. hist., Dr.habil.art. Juris Urtāns, Latvijas Kultūras akadēmijas profesors. Zinātniskās intereses: pilskalni, kulta vietas, gaisa un zemūdens arheoloģija, arheoloģija un folklorā, arheoloģiskās vietas kā kultūrvēsturisks fenomens un to aploce.

About the author

Dr. hist., Dr.habil.art. Juris Urtāns, professor at the Latvian Academy of Culture. Scientific interests: hillforts, cult sites, aerial and underwater archaeology, archaeology and folklore, archaeological sites as cultural phenomena and their surroundings.

HILLFORT PAVĀRI AT KAĶENIEKI

Juris Urtāns

urtans@lka.edu.lv

Summary

Key words: *Pavāri Hillfort, folklore records, cultural occupations, Kaķenieki burial next to hillfort*

In the 1930s, three narratives were recorded about the hill Āžu kalns, located on the bank of the Bērze River, near Pavāri homestead in Kaķenieki. In those narratives there appear motifs characteristic of Latvian hillfort folklore, e.g. a sunken castle, underground inhabitants, etc. During the field visit at the site, it was discovered that one of end-points of the hill Āžu kalns has features of a hillfort, e.g., leveled plateau, steepened slopes and a cultural (occupation) layer. Part of the hillfort was dug off by gravel extraction. In the course of archaeological test excavation at the foot of the hillfort Pavāri it was discovered that the cultural layer was 0.50–0.60 m thick. Unfortunately, findings that could be dated were not obtained. It is known that next to Pavāri hillfort there is an Iron Age ancient burial place near Kaķenieki homestead, however, the localisation of this burial place unknown. Even in changed shape, Pavāri hillfort is the first hillfort discovered in the middle part of Latvia — Zemgale after the Second World War.